

Normalizácia v (česko)slovenskom literárnom kontexte

TIBOR ŽILKA (NITRA)

Termín postkolonializmus sa zväčša vzťahuje na tretí svet, v literatúre na tematiku, ktorá charakterizuje diela odrážajúce stav spoločnosti po rokoch útlaku, ponížovania, podceňovania, nesamostatnosti a vytesnenia ľudskej society a spoločnosti na nižšiu úroveň vývoja. Zabúda sa pritom na strednú Európu, ktorá po druhej svetovej vojne musela znášať ruskú nadvládu a dostala sa do (polo)koloniálneho stavu. Slovenská a česká spoločnosť bola vystavená takému ideologickému tlaku, že bola zbavená samostatnosti a individuálnej slobody občanov. Po odhalení kultu osobnosti Stalina sa postupne začalo Československo viac orientovať na Západ, pričom tento trend vyústil do tzv. obrodného procesu známeho ako pražská jar. Ale tento proces bol zmarený sovietskymi tankami v auguste 1968. Potom nastáva obdobie normalizácie, ktoré trvá do konca roku 1989.

Na oživenie pamäti si pripomeňme, čo to bola normalizácia? Najprv bola pražská jar (obrodný proces), potom z 21. augusta na 22. augusta Československo obsadili vojská piatich štátov Varšavskej zmluvy. Nastáva chaos, ale s ňou aj eufória. Kundera túto skutočnosť vystihuje takto: „Byla to opilá slavnost nenávisti. Česká města byla vyzdobena tisíci ručně malovaných plakátů s posměšnými nápisy, epigramy, básněmi, karikaturami Brežněva a jeho armády, které se všichni smáli jako cirkusu analfabětu.“ (Kundera, 2006, s. 34)¹. Uvedieme príklad na výsmech sovietskej okupácie na základe jedného epigramu, ktorý sa často objavoval na uliciach Bratislavy počas prvých dní okupácie na improvizovaných nástenných novinách po meste:

*Na ochranu našej banky
nie sú treba vaše tanky.
Na to hovno, čo v nej máme,
sami si aj pozor dáme.
Z toho hovna veľký kus
ukradol nám aj tak Rus!*

¹ Kundera, Milan: *Nesnesiteľná ľahkosť bytí*. Román s doslovom Květoslava Chvatika a poznámkou autora. Brno, Atlantis 2006, s. 34.

‘Kvôli pochopeniu tohto epigramu treba vedieť, že pri sporadickej streľbe na bratislavských uliciach sovietske delá trafili práve budovu banky v strede mesta. Na základe tejto skutočnosti vznikol tento epigram, ktorý sa šíril bez mena autora ako produkt mestského folklóru.

Ďalšie texty z ulíc v prvých dňoch okupácie:

Dejiny Internacionály robotníckej triedy:

1848: *Marx: Vymyslel*

1918: *Lenin: Uskutočnil*

1948: *Stalin: Znásilnil*

1958: *Chruščov: Naprával*

1968: *Brežnev: Pochoval*

Oznam

všetkým príbuzným a známym, že nás navždy opustilo

Československo-sovietske priateľstvo.

Skonalo náhle v noci 21. augusta 1968 po zdĺhavej chorobe, vzdor drastickej liečbe.

Pohreb nie je nutný, pretože nezostalo (z neho) ani toľko, čo by sa do urny zmestilo.

Po návrate štátnych predstaviteľov z Moskvy na čele s Alexandrom Dubčekom nastáva obdobie konsolidácie: dostávame rozkaz – konsolidujte sa! Ako keď vám zloději vtrhnú do bytu, všetko rozdrúzgajú, potom si sadnú do fotelov a rozkážu vám, aby ste urobili poriadok. Na jar roku 1969 sa ujíma funkcie generálneho tajomníka Komunistickej strany ČSSR Gustáv Husák a začína sa obdobie normalizácie. Vtedy sa začína normalizácia aj medzi spisovateľmi: už skôr niektorí opustili Československo (Ladislav Mňačko, Irena Brežná, Jozef Milučký, Rudolf Skukálek, Dušan Šimko a ďalší, v roku 1980 aj Jana Gavalcová). Totálny zákaz publikačnej činnosti dopadá na viacerých autorov: Dominik Tatarka, Milan Hamada, Ladislav Ťažký, Anton Hykisch, Jozef Melicher, ale aj na príslušníkov katolíckej moderny (Janko Silan, Pavol Strauss, Svetoslav Veigl). Ďalšia skupina vytvára tzv. polooficiálnu líniu: sú medzi nimi tí, ktorí zo začiatku majú svoje politické problémy, ale neskoršie sa istými ťažkosťami presadzujú: Dušan Mitana, Ján Johanides, Rudolf Sloboda a ďalší. Zakázali aj vydávanie týždenníka Kultúrny život, v Slovenských pohľadoch nastáva viacnásobná výmena redakcie, napokon sa na dlhé roky ujíma funkcie šéfredaktora Vladimír Reisel. Príčina je načisto slovenská: bol kedysi učiteľom Viliama Pezlára, ideologického tajomníka ÚV KSS. Samotná nor-

malizácia je politickým pojmom: v samej podstate išlo o revitalizáciu vedúcej úlohy komunistickej strany ČSSR, presnejšie k návratu k metódam z obdobia päťdesiatych rokov, návratu k stalinizmu. Napriek tomu je to obdobie tzv. „mäkkej totality“, lebo neboli popravy a po istom čase sa rozvinul aj alternatívny spôsob života. Vznikali samizdaty (najmä v Čechách), medzi disidentmi dochádza k stretnutiam i k spoločným akciám. Prirodzene, najťažšie obdobie trvá do vzniku Charty 77, potom tlak postupne, ale veľmi pomaly slabne.

Ako sa to prejavuje: koncom 70. rokov už vychádzajú knihy aj oficiálnych autorov (J. Johanides: *Nepriznané vrany - 1978*; *Balada o vkladnej knižke - 1979*, Rudolf Sloboda a neskoršie aj Anton Hykisch vydali viac kníh). Kto sa však opováži verejne protirečiť, stáva sa úhlavným nepriateľom socialistickej spoločnosti (vhodným príkladom je spisovateľka Hana Ponická). Do literatúry sa vracajú až neskoršie takí autori ako Peter Karvaš, ktorý môže v druhej polovici 80. rokov vydávať prózu, ale jeho drámy nemôžu byť inscenované. Dôvod: vtedajší predseda Zväzu slovenských spisovateľov Ján Solovič je dramatik, jeho drámy sa hrajú vo všetkých divadlách, má svoju popularitu, Karvaš by mu veľmi konkuroval.

Keď hovorím o „mäkkej totalite“, napriek všetkým prenasledovaniám a príkorm, treba povedať, že vznikli literárne diela, ktoré vpašovali do textu kritiku súdobej spoločnosti alebo aspoň obrátili naruby to, o čo sa najviac opierala vtedajšia ideológia. Napr. nanucovala sa téma Slovenského národného povstania a priemerní autori sa chopili tejto príležitosti a vytvárali priemerné, až podpriemerné knihy s touto témou. Začiatkom druhej polovice 70. rokov Vincent Šikula vydáva trilógiu *Majstri (prvý diel vychádza v roku 1976)*, kde vznik povstania je značne parodizovaný, ale knižka nie je zakázaná. Prirodzene, tu paródiu (z gréc. parodia = protipieseň) chápeme ako zosmiešnenie iného textu alebo textov. Paródia je text nadväzujúci na iný text (pretext) jeho napodobením, hyperbolizovaním, so zámerom zosmiešniť ho. Paródia môže kontroverzne nadväzovať na konkrétne literárne dielo, na viacero diel naraz, ba aj na poetiku konkrétneho autora či dobového štýlu a pod.

Za paródiu humoristického ladenia možno pokladať pokusy o zosmiešnenie folklóru; sem treba zaradiť texty zosmiešňujúce „jánošíkovskú tradíciu“ v programoch M. Lasicu a J. Satinského alebo v hudobnej veselohre *Na skle maľované*. Pôvodne aj Cervantesov *Don Quijote* vznikol ako paródia na rytierske romány.² Ani Šikulov román *Majstri* nie je paródiou iba

² Pozri Žilka, Tibor: *Vademecum poetiky*. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa, Filozofická fakulta, Ústav literárnej a umeleckej komunikácie 2006, s. 276-

jedného konkrétneho diela, ale celého súboru textov, v ktorých dominuje tematika Slovenského národného povstania s náležitým (falošným) socialistickým pátosom.

Vychádzame teda z toho, že paródia nemusí byť napodobením a zosmiešnením iba jedného textu, ale sa môže vzťahovať na viacero literárnych diel rovnakej proveniencie. Objektom výsmechu sa niekedy stáva prehnaná presnosť či dôkladnosť, vznešenosť či výnimočnosť prvovzoru. V. Šikula v románe zosmiešňuje ten typ povstaleckej prózy, v ktorej sa preferuje uvedomelosť más a jej ideologicky podložené zapojenie do ozbrojeného odporu proti nemeckým jednotkám na našom území. Hlavnú postavu Imra Guldána vyťahujú napr. z postele milenky a prinútiť ho ísť do povstania. Chceli pôvodne Joža, manžela Guldánovej milenky, ale ten, prirodzene, nebol doma:

Klopanie na dvere. – Vstávaj, Jožo, vstávaj!

- *Kto je tam?*
- *No ja. Partizán. Jožo je doma?*

Hlučný hahot. Ktosi šepkal: -- Poďme preč! Nemiešaj sa...

(Šikula, 1976, s. 257)

Napokon klampiar Karčimarčik (aj meno je komické) sa uspokojí aj s Imrom Guldánom, hlavná vec, že o jedného (získaného) partizána viac ich môže nasadnúť na auto a ide sa do povstania.³

Ani takéto prejavy a pokusy v literárnej tvorbe však ešte vonkoncom neznamenajú, že normalizácia zaniká. Zákazy naďalej pretrvávajú, ba pribúdajú aj nové: Juraj Jakubisko po filme *Postav dom, zasad' strom* (1979) má značné neprijemnosti s vrchnosťou, až v roku 1983 sa mu podarí preniesť na plátno Jarošov román *Tisícročná včela* (román vyšiel v roku 1979). Film má obrovský úspech, dlho takmer nepredstaviteľný v slovenských pomeroch. (Niečo podobné som zažil v Lyone, kde ľudia stáli v rade na film o G. Bushovi 9/11 pred americkými prezidentskými voľbami v roku 2004). Až film toho istého režiséra, J. Jabubiska, pod názvom *Báthory* z roku 2008 sa s týmto diváckym úspechom dá porovnať. Z obdobia osemdesiatych rokov osobitne treba spomenúť román Rudolfa Slobodu *Rozum* (1982), možno je to najlepšia próza v slovenskej literatúre z hľadiska kritiky tzv. socialistickej spoločnosti, resp. takpovediac reálny obraz o absurditách bežného života v nej.

278.

³ Pozri Šikula, Vincent: *Majstri*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1976, s. 256 – 265.

Niektorí autori sa vymaňujú zo zákazov rozličnými spôsobmi. Anton Hykisch ešte na začiatku 70. rokov napísal sebakritiku, ale uspel iba čiastočne. Po rokoch mohol publikovať najprv iba diela vecnej literatúry, potom aj romány (*Čas majstrov - 1977; Milujte kráľovnú - 1984*). Ako on sám tvrdí, keď sa stretol s Milanom Kunderom v Prahe, ten v osobnom rozhovore neprejavil súhlas s takýmto riešením a naznačil, že svoj problém mieni riešiť inak. A vyriešil: v r. 1975 ho pustili do zahraničia, odkiaľ sa nevrátil. Pokiaľ viem, predtým ho zbavili docentského titulu. Pavel Kohout sa stal signatárom Charty 77, potom mu umožnili vycestovať do zahraničia, ale ho nepustili späť. Na hraniciach mu colníci zabránili, aby sa vrátil do Československa. Zostal vonku natrvalo! To isté urobil aj Milan Kundera. On bol tým autorom, ktorý napísal najlepší román o roku 1968. O normalizačnom období máme niekoľko umeleckých diel, ktoré sú skvostami literatúry a umenia (Michal Viewegh: *Báječná léta pod psa*; Dušan Hanák: *Papierové hlavy*; novšie film Juraja Nvotu *Muzika* podľa novely P. Pišťanka). Ale nesporne najlepším umeleckým dielom o tomto období je román Milana Kunderu *Nesnesiteľná ľahkosť bytí* (1985).

Treba povedať, že hádam najviac kritických narážok na súdobú spoločnosť v období pražskej jari a čiastočne aj po nej obsahujú divadelné texty (skeče) Milana Lasicu a Júliusa Satinského.

V rokoch 1968-1970 majú v divadle dve premiéry: *Soirée* a *Radostnú správu pre všetkých, ktorí majú ťažkosti s mechurom*. Je známe, že roku 1970 s obidvoma inscenáciami vystupovali v pražskom Semafore. Ich skeče sú plné absurdity, miešania jednej významovej roviny s inou významovou rovinou, z čoho vyplýva humorný charakter dialógu a paródia narušenej medzilidskej komunikácie v tzv. socialistickej spoločnosti. Neraz sa do tejto situácie presúvajú vznešené frázy a kusé útržky rituálnych politických a ideologických prejavov. Vedeli dokonca zahrnúť do svojho textu aj známu metaforu na socializmus ako „večnú čakáreň“.⁴ V tomto prípade sa čakalo na Godota, ktorý, ako vieme, nikdy neprišiel:

1 : *Úpenlivo nesúhlasím!!! Veď jednotlivé čakárne podávajú mesačné hlásenia, podľa ktorých je záujem o čakanie veľký. Takže čakárne splňajú v každej obci dôležitú úlohu a tou je - ja sa to nebojím povedať - sústredenie čakajúcich do čakární za účelom čakania. Napokon Godot to spomína vo svojom dosiaľ neprekonanom klavírnom výťahu, kde okrem iného píše: „Lento... presto... adaggio... staccato!“*

2 : *Záleží na tom, ako tento výrok pochopíme! Ale v každom prípade sa*

⁴ Lasica, Milan – Satinský, Július: *Nečakanie na Godota*. Persifláže. Bratislava, Tatran 1969, s. 53 – 58.

z neho musíme poučiť. Naznačuje nám totiž, že hlásenia o činnosti čakární do značnej miery skresľujú situáciu. Väčšinou ide totiž o organizované čakanie čakajúcich a sice z radov dôchodcov a školskej mládeže. Háčik je v tom, že kým školská mládež nevie čakať tak trpezlivo ako dôchodcovia, dôchodcovia, ktorí sú trpezliví, nemajú zas pred sebou takú bohatú perspektívu čakania, ako školská mládež.

Lasica, M. – Satinský, J.: *Nečakanie na Godota*

Divadelné štúdio, ktoré pozostávalo z piatich súborov, medziiným aj z Divadla na korze, po nástupe Gustáva Husáka do funkcie generálneho tajomníka strany postupne zaniklo.

„Politický proces tzv. normalizácie, vedený komunistickou stranou na čele s Gustávom Husákom, ktorý začal od roku 1969 okliešťovať nadobudnuté demokratické slobody, sa prejavil aj na smutnom osude Divadelného štúdia. Pretože jeho členovia a zamestnanci sa vo väčšine pokúšali pokračovať vo svojich zámeroch a nemienili ustúpiť novej byrokratickej centralizácii a nadvláde komunistickej strany, bolo Divadelné štúdio postupne obmedzované v činnosti, okliešťované, až napokon zaniklo. Po prirodzenom ukončení činnosti Divadla pantomímy, keď odišlo do exilu, bolo zrušené už roku 1970 aj Divadlo Lasicu a Satinského, ktoré bolo mimoriadne trňom v oku nastupujúcim normalizátorom. Táto dvojica komikov sa potom pokúšala pokračovať v Čechách, v kabarete *Večerní Brno* a v pražskom divadle Kotva, ale aj tam čoskoro boli vytesnení zo samostatnej divadelnej práce.” (Mistrík, 2002, s. 47)⁵

Podobne dopadol aj Peter Karvaš, najvýznamnejší predstaviteľ slovenskej dramatickej tvorby po druhej svetovej vojne. Jeho hra *Absolútny zákaz* mala premiéru 20. decembra 1969 na Malej scéne SND⁶, ale po 3–4 predstaveniach bola stiahnutá z repertoáru a odvtedy nebola inscenovaná v žiadnom divadle, hoci ide o najsilnejšiu protitotalitnú drámu v slovenských pomeroch. Bola napokon príčinou umlčania autora a dlhoročného zákazu inscenovať jeho hry v slovenských divadlách. Hra jednoznačne patrí do kategórie hier s názvom absurdná dráma, hlavne z tematického hľadiska. Vyplýva to zo samotného obsahu: obyvatelia činžiaka dostávajú v nej príkaz, že sa nesmú pozerat' von oknom, pričom každý pochopí príkaz po svojom. Kontrolóri (skôr eštébači) chodia po bytoch, aby preverili, ako sa zákaz plní a či sa niekto opováži neposlúchnuť úradné nariadenie.

⁵ Mistrík, Miloš: Slovenská absurdná dráma. Bratislava, VEDA vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2002, s. 46 – 59.

⁶ Tamže, 2002, s. 88.

Cez okno sa pozerá von iba slepá Anna, a hoci nič nevidí, kvalifikuje sa to ako neposlúchnutie rozkazu, preto je zaistená. Ale napokon sa všetko vyrieši ako v románe G. Orwella 1984: zákaz sa zruší a Anna sa vracia späť domov. Toto dielo úplne stačilo na zákaz verejnej literárnej činnosti autora.

Z uvedených príkladov jasne vyplýva, že československá spoločnosť sa po augustových udalostiach 1968 znovu dostala do úplnej závislosti od Moskvy, ale literatúra sa postupne zobúdzala z letargie a v skrytej forme podávala svedectvo o koloniálnom stave duchovného života. Alternatívne pôsobenie umenia bolo hybnou silou prípravy zmien, ktoré nastali prostredníctvom tzv. nežnej revolúcie v roku 1989. Nové obdobie, do ktorej sa literatúra dostáva po zmenách vďaka nežnej revolúcie, možno právom nazvať obdobím postkolonializmu, t. j. postkoloniálnym obdobím. Toto obdobie však už tvorí inú kapitolu v literárnom a spoločenskom živote a znamená definitívny koniec normalizačných praktík.

